

## ВПЛИВ ІДЕЙ М. Х. БУНГЕ (1823–1895) НА РОЗВИТОК І ВДОСКОНАЛЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ

Микола Христианович Бунге (1823–1895) – відомий київський освітянин, реформатор, педагог, економіст, автор багатьох навчально-методичних посібників з економічних дисциплін, блискучий лектор і керівник, засновник Київської економічної школи та соціологічного напрямку в статистиці, тричі обіймав ректорську посаду (1859–1862, 1871–1875, 1878–1880) в університеті св. Володимира, Міністр фінансів Російської імперії (1882–1887), був відзначений багатьма державними нагородами (орденами Білого Орла, св. Анни, св. Володимира, св. Станіслава різних ступенів) та званням Почесного громадянина м. Києва.

Проблемою, яка постає для вирішення, вважаємо актуалізацію історико-педагогічного доробку у сьогодення; виокремлення спадщини видатних педагогічних персоналій для становлення теорії і практики сучасної освіти.

Метою даної статті є виявлення впливу інноваційних ідей М. Х. Бунге на розвиток освіти як у часи діяльності вченого, так і на сучасному етапі.

Економічну і політичну спадщину вченого вивчено фахівцями у даних галузях, а докладного дослідження педагогічної діяльності М. Х. Бунге не було. Окремі питання реформаторського доробку відображені у дореволюційних працях В. С. Іконнікова, М. Ф. Володимирського-Буданова, В. Я. Шульгіна, у монографії Р. Г. Еймонтової радянського періоду та статтях сучасних науковців В. Д. Базилевича, О. І. Жилінської, О. Ю. та Ю. О. Калінцевих, Л. А. Медвідь.

Ідеї М. Х. Бунге мали певний вплив на політику уряду другої половини XIX століття. Незважаючи на монархічну спрямованість його діяльності та високі урядові посади, починання вченого були ліберально-демократичними, спрямованими на якісне оновлення.

Основною ідеєю щодо реформування та удосконалення вищої освіти, яку втілював у практику діяльності Київського університету сам М. Х. Бунге та запровадили в масштабах країни його послідовники, було визначення місця і ролі економічних дисциплін у вищій освіті. Сенсом цієї ідеї була зміна акцентів із філософської підготовки фахівців, яка була основою тогочасної університетської освіти, на економічну, яка відповідала вимогам технічного

прогресу. Про це М. Х. Бунге проголосив у своїх ранніх публіцистичних працях: «О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования и об отношении ее к практической деятельности» (1857), «Письма об изучении политической экономии» (1857) та «О современном направлении русских университетов и о потребностях высшего образования» (1858).

Розкриваючи необхідність розвитку молодій галузі економічного знання, вчений обґрунтував науково-практичне значення вивчення політекономії та її наукові засади: дослідження явищ і фактів, побудову тверджень на історичній основі – знанні поступового розвитку форм в економічній історії, про що свідчать його навчальні праці. М. Х. Бунге наголошував, що необхідне перетворення економічної освіти в «нагальну потребу держави у зв'язку із змінюваністю господарського устрою». Розуміння вченим визначальної ролі інтелектуального капіталу та інтелектуальної власності як «засобу для життя і розвитку суспільства» змінювало ставлення до розумової праці та освіченості як до рушійної сили цього розвитку. «Ніщо так далеко не відсуває і науку, і громадськість, як думка, що наука знайшла секрети людського добробуту і її завдання полягає в тому, щоб переробити суспільство за рецептом того чи іншого мислителя», – стверджував М. Х. Бунге, наголошуючи на підготовці наукових кадрів нової генерації [1].

Дискусія у пресі з приводу змін в адмініструванні університетів, застосування демократичних ініціатив у їхній діяльності обумовили виникнення в М. Х. Бунге ідей про необхідність оновлень у цій галузі, про що свідчать його праці «Об устройстве учебной части в наших университетах» (1858) та «Письма к читателю о народном образовании» (1859), задуми, які М. Х. Бунге втілює, заступивши на посаду ректора (1859–1862) та працюючи в Урядовій комісії по підготовці Статуту 1863 р., який вважався найдемократичнішим з тогочасних статутів [7]. Принципово нового вчений не створював, тому що відчував найбільшу ефективність у втіленні ідей Гумбольдта про свободу навчання і викладання в університеті. З цього приводу М. Х. Бунге висловлював думку, що під свободою викладання він розуміє «не

право професорів читати що і як йому заманеться, а право вибору методики, системи та вільного дослідження», під свободою слухання вбачав «можливість студентів вибору тих чи інших предметів для вивчення, лекцій у тих чи інших викладачів, навчання в тому чи іншому університеті, ... але студентська свобода визначається необхідністю прослухати повний курс тієї чи іншої науки за встановленим планом», а під свободою науки розумів поєднання викладання з науковими дослідженнями, як запоруку переваги університетської освіти – «викладання, що виключає розробку науки, є не лише запереченням науки, але і можливості її самостійного вивчення».

Новації М. Х. Бунге у підвищенні ефективності роботи викладача зі студентом розглядаємо в оновленні форм взаємодії (позааудиторна робота, що націлювала учнів на продуктивні стосунки, партнерство та співпрацю) та форм навчальної роботи (факультативи з іноземної мови, публічні лекції та практичні заняття з економічних дисциплін), що логічно спрямовувало всю навчально-виховну роботу на формування істинно наукових кадрів, які «здобувають знання не вірою в догмати теорії, а ретельним аналізом явищ, правильними висновками із незаперечних положень і обережними узагальненнями».

Саме запозичення та просування ідей зарубіжних авторів як у професійній підготовці, так і у справі реформування освіти вважалося М. Х. Бунге як *ідея* використання наявного передового досвіду, про що свідчать переклади книг, наведених раніше, та праця «Государство и законы о народном образовании (По поводу сочинения Лоренца Штейна: Внутреннее управление. Первоначальное и профессиональное, т.е. ученое, реальное и художественное образование в Германии, Англии и других государствах)» (1877). Може саме так проявилась німецька прагматична натура вченого, який вмів оцінити та адаптувати надбання дослідників різних країн та галузей знань до використання в умовах своєї країни.

Між іншим, Микола Христианович, добре володіючи європейськими мовами, постійно наголошував на необхідності використання іноземних мов саме в науковій роботі для більш продуктивного вивчення досвіду однодумців. Так само знання мов були необхідні і впродовж закордонних відряджень (найчастіше, до університетів Німеччини), які були започатковані для найкращих студентів, особливо для ґрунтовної економічної підготовки для подальшого викладання в університетах у зв'язку із відсутністю власних кадрів.

*Ідея* статистичних обрахунків була попу-

лярною за часів М. Х. Бунге, а вивчення студентства, його майнових особливостей, соціального стану, національного складу дає вченому підґрунтя для опублікування в університетській пресі статистичних звітів, наприклад «Статистические заметки по поводу именной ведомости о студентах императорского университета св. Владимира на 186–162 учебный год» (1861). Роки участі та керівництва статистичною Комісією з опису Київського навчального округу дають вченому багатий матеріал як для впровадження в наукову діяльність (становлення соціологічного напрямку в статистиці), так і для практичного визначення необхідних для студентів сфер діяльності керівних органів університету та місцевої влади. Перебуваючи у складі Київської міської думи та на ректорській посаді, один з напрямів перепису населення Києва 1874 р. М. Х. Бунге спрямував на вивчення стану житлового фонду міста для подальшої оренди квартир для студентів університету св. Володимира [6].

На основі складання та ретельної обробки цих даних Микола Христианович визначився з *ідеєю* соціально орієнтованого напрямку діяльності університетів. Протягом усіх своїх ректорських каденцій він вважав найбільш важливим питанням матеріального та житлового забезпечення студентів, про що постійно висловлювався у пресі: «О материальном положении студентов и о средствах для улучшения их быта» (1872), «Преобразование попечительства о недостаточных студентах» (1874), «Перемена, происшедшая в материальном положении студентов университета св. Владимира вследствие изменений в личном составе учащихся с 1859 по 1879 год» (1880), «Способы к устранению нужды между студентами университета св. Владимира» (1880).

У рамках цього ж напрямку М. Х. Бунге розробляє систему заохочень для кращих студентів (процент із відповідного капіталу для кращих робіт з економічної тематики, відзначення золотою або срібною медалями), підтримки талановитої молоді в окремих галузях наук (закордонні відрядження для навчання та наукових досліджень), відомчої допомоги для нужденних учнів відповідних навчальних закладів (фінансування Податною інспекцією навчання дітей-сиріт з податного училища), підтримки випускників Першої київської гімназії та університету св. Володимира (одноразової або постійної).

Значний внесок зробив Микола Христианович Бунге, підтримуючи *ідею* організації та вдосконалення жіночої освіти, пройшовши практично весь шлях державних реформ у цій галузі, залишивши про себе репутацію людини, яка вболівала за справу.

За кількістю і якістю освіти інститути й пансіони вже в середині 50-х років XIX ст. не могли задовольняти потреби значної частини суспільства, що стало однією з причин відкриття жіночих училищ і доступу до вищих навчальних закладів. Якщо не враховувати закритих інститутів, створених у першій половині XIX ст., то можна сказати, що система якісного навчання жінок виникла в Російській імперії у 60-ті роки XIX ст. У кожному періоді [10] розвитку жіночої освіти можна розглядати внесок М. Х. Бунге до цієї галузі:

**1858–1870-ті роки.** Формування ідейного арсеналу гуманістичної концепції жіночої освіти. На її основі йде створення системи середньої жіночої освіти. Виникає могутній громадсько-педагогічний рух на підтримку жіночої освіти, зростає число середніх жіночих шкіл. Микола Христіанович вже має досвід викладання географії в Інституті шляхетних дівчат. Отримавши пост ректора, разом із М. І. Пироговим у 1860 р. дають можливість жінкам відвідувати заняття в університеті нарівні з чоловіками. На жаль, через деякий час Міністерство прикриває це починання. Такі кроки державної політики виливаються в масовий виїзд жінок за кордон для навчання в західноєвропейських університетах. Показовим прикладом є Софія Ковалевська (1850–1891), яка працювала професором математики у Франції, Швеції й Німеччині, але ніяк не могла отримати аналогічну посаду в Росії.

**1870–1884 роки.** Формування жіночої гімназичної освіти. Відкриваються перші вищі жіночі навчальні заклади (курси Гер'є 1872 р., Бестужевські курси 1878 р., Київські вищі жіночі курси 1878 р.) [4, с. 9]. На хвилі підйому в реформуванні освіти у М. Х. Бунге виникає можливість втілити в життя давній задум організації вищої освіти для жінок при університеті св. Володимира. На ґрунті публічних лекцій виникла ідея створення жіночих курсів, у 1874 році за ініціативою М. Х. Бунге, який вдруге прийшов на ректорську посаду, була створена комісія з приводу їхньої організації на чолі з В. С. Іконніковим. Відкрилися жіночі курси вже у третьому періоді ректорства М. Х. Бунге – у 1878 р., заняття відбувалися в корпусі університету, рівень освіти наближався до найкращих університетських стандартів.

**1884–1894 роки.** Контрреформи в галузі жіночої освіти. Намагаючись загальмувати розвиток середньої і вищої жіночої освіти, уряд виносить рішення про завершення набору жінок до вищих навчальних закладів та повне поступове закриття жіночих курсів. Микола Христіанович із Петербургу з жалем спостерігає за закриттям у 1889 р. Київських вищих жіночих курсів.

Перебуваючи на посаді Міністра фінансів, М. Х. Бунге подав пропозиції до Міністерства народної освіти і в 1888 р. була заснована комісія з питань жіночої професійної освіти, але організація таких закладів не була здійснена [5]. Лише 1900 р. при відділенні Начального комітету з технічної і професійної освіти Міністерства народної освіти був створений спеціальний відділ для керівництва вже існуючими тоді нечисленними жіночими професійними навчальними закладами.

На жаль, М. Х. Бунге вже не побачить прогресивних зрушень у цьому питанні, але ми можемо оцінити його внесок. Відкриваються жіночі інститути, жінки отримують право працювати лікарями, адвокатами, юристами. Вирішення проблеми вищої освіти жінок убачалося в організації жіночих інститутів або повернення дозволу жінкам відвідувати лекції в університетах разом з чоловіками. Жіноча гімназія самим фактом свого існування робить актуальним питання про вищу педагогічну освіту для жінок.

Тільки на сучасному етапі ми вважаємо цілком природним існування того, що наприкінці XIX ст. нагально потребувало вирішення. Жінки отримують освіту на рівні з чоловіками, мають можливість знайти своє місце в житті і науці, соціальну захищеність, державну підтримку та гарантії тощо.

*Ідея* наслідування лінії діяльності на будьяких посадах, виховання наступників на базі використання ґрунтовної теоретичної основи та досягнень у практичній діяльності завжди були притаманні М. Х. Бунге: перетворення навчання та наукових досліджень у неперервний процес, коли кращі випускники, відзначені медалями, мали можливість у рідних стінах продовжувати наукові дослідження, готуватися до викладацької діяльності, отримувати професорські та керівні посади в університеті. У галузі психолого-педагогічного знання викликає захоплення управлінський талант вченого, який сучасною мовою називався би соціально-психологічними основами стимулювання праці та наслідуванням у керівному складі. Поєднання зваженого керівництва із винайковою науковою компетентністю, обґрунтування змісту і необхідності діяльності, відповідальність за результат та почуття громадянського обов'язку відрізняло М. Х. Бунге від багатьох керівників такого високого рівня. Перш за все це стосується державних установ, що працювали під його керівництвом та послідовників, з яких найталановитішими та продуктивними виявилися С. Ю. Вітте та М. А. Бунге.

Сергій Юлієвич Вітте не приховував [3], що основні принципи його реформ були

сформульовані Миколою Христиановичем, і публічно заявляв про свою повагу до видатного попередника і навіть про «схиляння» перед ним. С. Ю. Вітте врахував вади системи Вишнеградського і спробував відновити курс М. Х. Бунге в галузі аграрного законодавства: було пом'якшено паспортний режим (1894), прийнято новий статут Селянського банку (1895), скасована кругова порука (1903). Вітте продовжив лінію М. Х. Бунге і в робочому питанні. За його ініціативою були затверджені закони про нормування робочого дня (1897) та компенсації робітникам за каліцтво (1903). Введення золотого монометалізму також було реалізацією давніх задумок М. Х. Бунге. За період прем'єрства С. Ю. Вітте (1905–1906) були скасовані викупні платежі і розроблений проект переходу селян від громадської до індивідуальної земельної власності, на який у подальшому спирався П. А. Столипін.

Ідея професійної освіти, що впливала в результаті соціально-економічних змін у суспільстві, була висловлена М. Х. Бунге як підвищення спеціалізації навчання, збільшення кількості занять з практичної підготовки. Вчений неодноразово стверджував, що для прогресивного розвитку Російської імперії необхідний розвиток галузей промисловості, притаманних відповідним регіонам держави [8]. Для південної її частини пріоритетними напрямками він вважав цукрову промисловість та розбудову залізниць, у зв'язку з чим проявляв турботу про технічну освіту. За ініціативою М. Х. Бунге щодо підготовки професіоналів і безпосередньою участю племінника, М. А. Бунге, були організовані технічні класи (нині технікум харчової промисловості) в містечку Сміла Київської губернії, школи з дорожньої і будівельної справ, ремісниче училище в Києві. Особисто М. А. Бунге, як меценат, став засновником іменних стипендій на суму 4 804 руб., зібраних на честь 25-річчя його головування в Київському відділенні Російського технічного товариства.

У лютому 1880 р. на щорічному біржовому зібранні цукрозаводчиків Київської губернії, на якому востаннє перед від'їздом до Петербургу був присутній М. Х. Бунге, було запропоновано створити в Києві середнє технічне училище для підготовки фахівців у галузі цукроваріння. Оскільки збори проходили у дні святкування 25-річчя царювання імператора Олександра II, було вирішено майбутнє училище назвати його ім'ям [11]. Серед цукрозаводчиків була організована підписка, за якою було зібрано 20 800 руб. для «Школьного фонду». Було заявлено про пожертви різними установами і приватними особами: Біржовим комітетом, Міською Думою, зробено внесок десятима найбільшими

банками Києва і Російської імперії, земельними магнатами і цукрозаводчиками, з яких найвідоміші М. Терещенко, Л. Бродський, Браницькі, Норчакови, підприємець Марголін і меценат-німець барон Штейнгель (уподальшому міністр закордонних справ УНР), заводчики німець Гретер і чех Криванек (до 1917 р. «Завод Гретера і Криванека», зараз «Завод Більшовик») та інші. Велику роль в організації інституту зіграли професори університету св. Володимира: М. А. Бунге, М. К. Ренненкампф, а також Г. Г. Де-Метц та С. Н. Реформатський, які стали пізніше професорами Київської політехніки.

У жовтні 1896 р. в Києві знаходився міністр фінансів Російської імперії С. Ю. Вітте, який під впливом ідей М. Х. Бунге зазначив, що «Києву нужна не средняя, а высшая техническая школа», на той час «Шкільний фонд» нараховував уже близько 72 тис. рублів. На нараді під головуванням С. Ю. Вітте, де були професори Київського університету св. Володимира, речники міської Думи, представники Російського технічного товариства на чолі з його незмінним протягом 30 років головою Миколою Андрійовичем Бунге, представники Біржового комітету, підприємці, інженери шляхів сполучення, було прийняте рішення: «ходатайствовать об открытии в Киеве политехнического института в ведении Министерства финансов с тремя отделениями – механическим, химическим и земледельческим». С. Ю. Вітте з цього приводу писав так: «Развив сеть коммерческого образования в России, у меня явилась мысль устроить высшие заведения – коммерческие и технические университеты в форме политехнических институтов, которые содержали в себе различные отделения человеческих знаний, но имели бы организацию университетов, а не технических школ» [3]. У січні 1897 р. Київська міська Дума під головуванням С. Сольського прийняла рішення про асигнування 300 тис. руб. з міського бюджету і про безкоштовне відведення землі під будівництво інституту.

С. Ю. Вітте був одним з головних прихильників організації механічного факультету, розуміючи необхідність підготовки інженерів-механіків саме з позицій російської державності. Тому КПІ був відкритий у складі чотирьох відділень (факультетів) – механічного, хімічного, інженерного і землеробського, замість запланованих трьох відділень.

Відносно організації кафедр хімічного факультету КПІ було кілька думок, але кафедра фізичної хімії, яку організував М. А. Бунге, була в його планах задовго до появи політехнічного інституту. Закінчивши природничий факультет університету св. Володимира та захистивши магістерську дисертацію, восени 1868 р., Микола

Андрійович Бунге отримав закордонне відрядження на два роки, яке провів у кількох університетах Німеччини. Але поради закордонних вчених виявились, за думкою вченого, невдалими і він прийшов до висновку, що йому нема чому вчитись у німецьких хіміків. У листі своєму дядькові М. Х. Бунге Микола Андрійович критикує «излишнее увлечение немецкой выучкой и преклонение перед иностранщиной», яке було притаманне певній частині інтелігенції того часу.

У лабораторії Кольбе з електролізу (Ляйпціг) М. А. Бунге отримав результати для докторської дисертації «К вопросу об электролизе химических соединений», захищеної 12 грудня 1870 р. в Київському університеті св. Володимира. Заступивши у другий раз на ректорський пост, М. Х. Бунге запросив племінника, сповненого новаторських ідей, у рідні стіни. В 1871 р., після закінчення закордонного відрядження, М. А. Бунге приступив до читання лекцій і завідування кафедрою та лабораторією технічної хімії в університеті св. Володимира. Ідея створення нової кафедри фізичної хімії й нового напрямку в науці зустріла шалений опір частини професорів університету, але при першій нагоді М. А. Бунге втілює у навчальну практику КПП свою задумку [2].

Перша у світі кафедра фізичної хімії була відкрита в Ляйпцігу майбутніми Нобелівськими лауреатами – С. Арреніусом, В. Освальдом і Я. Вант-Гоффом (ця подія відбулася вже після закінчення перебування М. А. Бунге в Німеччині), а друга була відкрита за безпосередньою участю вченого в листопаді 1901 р. на хімічному відділенні Київської Політехніки. У 1922 р. при кафедрі фізичної хімії була організована науково-дослідна лабораторія, яка стала в подальшому науково-дослідною кафедрою хімії. Після об'єднання її в 1931 р. з хімічною лабораторією Академії наук був створений Інститут хімії Академії наук, який став основою для існуючих і сьогодні кількох хімічних інститутів Академії наук України.

Таким чином, у ході аналізу творчої спадщини М. Х. Бунге в контексті модернізації сучасної системи освіти встановлено прогресивний характер впливу і доцільність розвитку інноваційних ідей вченого в університетах; вивчено новаторський досвід діяльності М. Х. Бунге, що заслуговує на подальше дослідження і впровадження у практику оновлення змісту освіти та удосконалення навчального процесу.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базилевич В.Д. Розвиток економічної науки і освіти в Україні в контексті інтелектуального спадку М. Х. Бунге / Віктор Дмитрович Базилевич // М. Бунге: сучасний дискурс / за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – С. 7–9.
2. Бунге Н. Х., Бунге Н. А., Бунге А. А. // Украинская советская энциклопедия. – К., 1979. – Т. 2. – С. 64.
3. Витте С. Ю. Избранные воспоминания : в 2 т. / Сергей Юльевич Витте. – М. : Мысль, 1991. – Ч. 2: 1849–1911. – 708 с.
4. Грищенко С. В. Науково-педагогічна діяльність В. С. Іконнікова у вищих закладах освіти України (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 спец. «Загальна педагогіка та історія педагогіки»/ С. В. Грищенко. – К., 2006. – 20 с.
5. Женское профессиональное образование (на съезде русских деятелей по техническому и профессиональному образованию) // Женское образование. – 1890. – № 2. – С. 148–160.
6. Завойко С. В. О домах и квартирах г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. / Степан Васильевич Завойко. – К. : Відб. з.: Зап. Юго-Западного отд. Императ. Рус. геогр. о-ва, 1875. – Т. 2. – 54 с.
7. Замечания на замечания Н. И. Пирогова ординарного профессора университета св. Владимира Бунге Н. Х. // Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 2. – С. 131–139.
8. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Леонід Григорович Мельник. – К., 1972. – 239 с.
9. Открытие высших женских курсов в Петербурге // Женское образование. – 1889. – № 7. – С. 459–462.
10. Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции : монография / Бианка Пиетров-Эннкер. – М. : Изд-во Рос. гуманист. ун-та, 2005. – 441 с.
11. Собрание Киевского биржевого общества («О создании фонда для постройки зданий Киевского политехнического института») // Киевлянин, 1897. – № 48 (17 февр.).